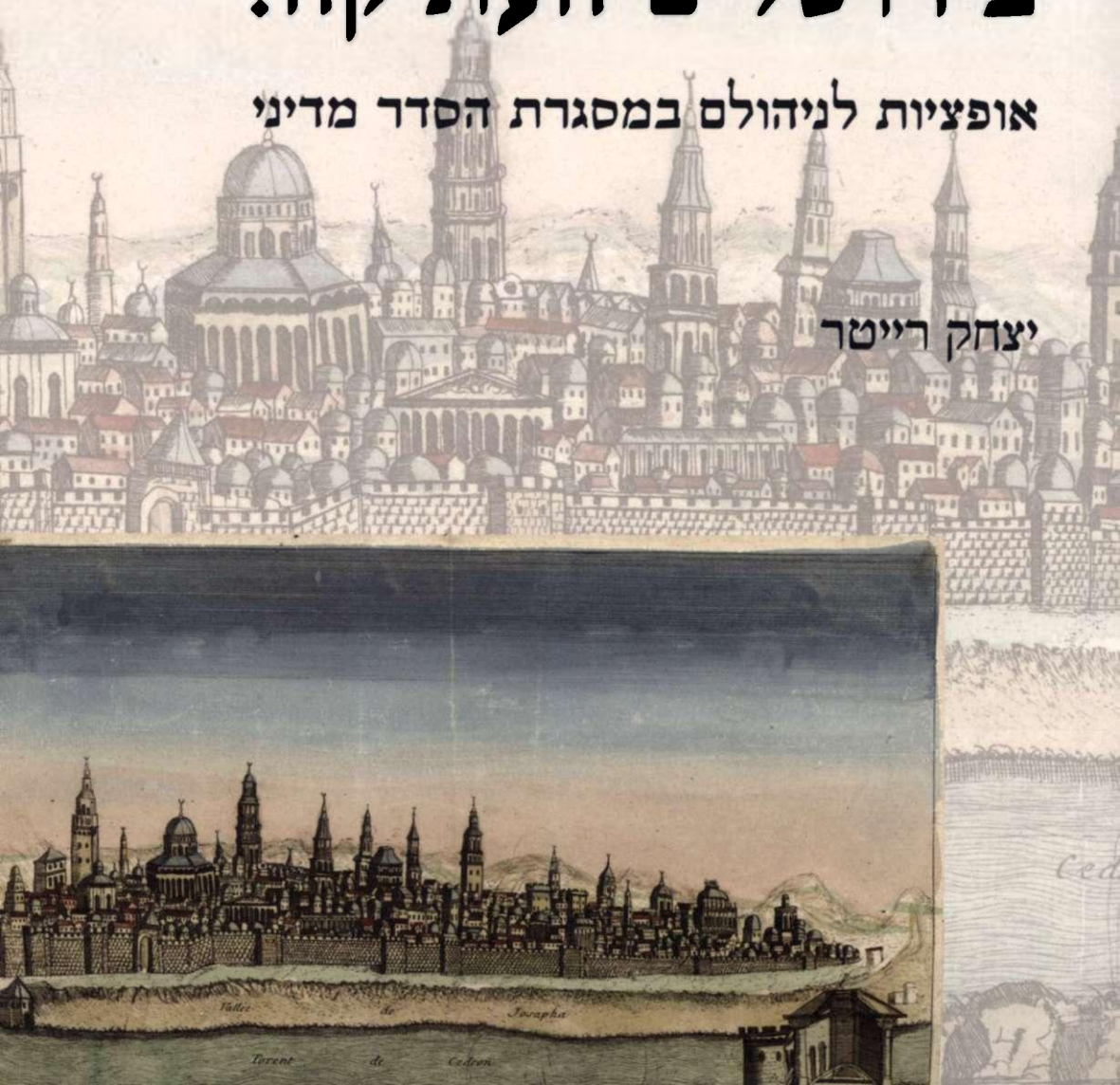

מכון ירושלים לחקר ישראל
מייסודה של קרן צירלס ה' רבסון

המקומות הקדושים בירושלים העתיקה:

אופציות לניהולם במסגרת הסדר מדיני

יצחק רייטר

מכון ירושלים לחקר ישראל
מייסודה של קרן צירלס הי' רבסון

המקומות הקדושים בירושלים העתיקה: אופציות לניהולם במסגרת הסדר מדיני

יצחק רייטר

תשס"ח – 2008

מחקרי מכון ירושלים לחקר ישראל מס' 115

**המקומות הקדושים בירושלים העתיקה:
אופציות לניהולם במסגרת הסדר מדיני**

יצחק רייטר

פרסום זה רואה אור בתמיכת קרן גאס ובסיוע קרן צירלס ה' רבסון, ניו יורק
הדברים הנאמרים הם על דעת המחבר בלבד

נוסח אנגלי של פרסום זה מופיע באתר:

<http://www.web2.unwindsor.ca>

. במסגרת:

Jerusalem Old City Initiative, phase II

University of Windsor, Department of Political Sciences, Canada

© 2008, מכון ירושלים לחקר ישראל

בית חי אלישר

רח' רד"ק 20, ירושלים 92186

© 2008, The Jerusalem Institute for Israel Studies

The Hay Elyachar House

20 Radak St., 92186 Jerusalem

<http://www.jiis.org.il>

תוכן העניינים

1. מבוא – מורכבותה ורב-צדדיותה של סוגיית המקומות הקדושים
בירושלים העתיקה 5
2. תיאור המצב הקיים והבעיות שהוא יוצר 6
 - א. הסטאטוס-קוו הנוצרי, ההיסטורי והקיים 6
 - ב. הסטאטוס-קוו המוסלמי-יהודי במתחם אל-חרם אל-שריף/הר הבית
ובכותל המערבי וסביבותיו 9
3. אופציות לפתרון סוגיית אל-חרם אל-שריף/הר הבית 12
 - א. תיאור הבעיות המקשות על השגת הסדר באל-חרם אל-שריף/הר הבית 12
 - ב. האינטרסים של הצדדים בסוגיית אל-חרם אל-שריף/הר הבית 16
 - ג. חלופות להסדר בהר הבית ובכותל המערבי 17
4. בעיות שהסדר עתידי במקומות הקדושים צריך להתייחס אליהן 23
 - א. ריבוי המקומות הקדושים ומעמדם 23
 - ב. עלייה-לרגל 25
 - ג. נקודות-חיכוך 25
 - ד. תחולה גיאוגרפית של ההסכם 25
5. הצעות נוספות לשיפור היחסים הבין-קהילתיים והבין-דתיים 26
 - א. הקמת מוסדות לטיפול מורשת הדתות והקהילות השונות
בירושלים העתיקה 26
 - ב. הקמת מועצה בין-דתית מייעצת – כמנגנון תיאום, ריכוך
ומניעת סכסוכים על רקע דתי 27
6. סיכום הבעיות הכרוכות במקומות קדושים בירושלים, שהסכם עתידי
לגבי העיר העתיקה צריך לתת להן מענה 28

המקומות הקדושים בירושלים העתיקה: אופציות לניהולם במסגרת הסדר מדיני¹

יצחק רייטר

1. מבוא – מורכבותה ורב-צדדיותה של סוגיית המקומות הקדושים בירושלים העתיקה

סוגיית המקומות הקדושים בירושלים העתיקה היא מן הסוגיות המורכבות ביותר בסכסוך הישראלי-פלסטיני. בכל הקשור לעיר העתיקה ולמקומות הקדושים, אין מדובר בסכסוך טריטוריאלי גרידא, אלא במחלוקת עמוקה על מרחבים ומקומות הטעונים באמונה לזהות ובסמלי-זהות לאומיים.

בניגוד לסוגיות דו-צדדיות אחרות התלויות ועומדות בין ישראל לפלסטינים – כמו הגבולות והפליטים – סוגיית המקומות הקדושים היא סוגיה רב-צדדית. לישראל ולרשות הפלסטינית אכן נועד תפקיד מרכזי בפתרונה, אך ישנם עוד גורמים רבים שעמדתם בנושא זה צריכה להילקח בחשבון. היות שבעיר העתיקה ובסביבותיה נמצאים המקומות הקדושים ביותר ליהדות, לנצרות ולאסלאם – חייב כל הסדר עתידי להביא בחשבון את הערכים והאינטרסים של כל שלוש הדתות. יתרה מכך: לא ניתן ליישב סוגיה זו בלא לשתף שחקנים נוספים, ובעיקר את מדינות-ערב.

מאז יוני 1967 מעסיקה סוגיית ירושלים העתיקה גם קהילות מוסלמיות ברחבי העולם המוסלמי. ארגון הוועידה המוסלמית OIC, המאגד כיום 57 מדינות, מפעיל ועדה מיוחדת לעניין אל-קודס (ירושלים). אחת ההמחשות לכך שסוגיית המקומות הקדושים בירושלים היא עניינה של מסגרת מוסלמית רחבה, היא תגובתו של יאסר ערפאת ביולי 2000 להצעות הפשרה שהציע נשיא ארה"ב, ביל קלינטון, לחלוקת ירושלים ולחלוקה אנכית של אתר

¹ חיבור זה נכתב במכון ירושלים לחקר ישראל, כמחקר שהוגש ל-University of Windsor, Canada במסגרת The Jerusalem Old City Initiative. גרסה אנגלית של המאמר, ניתן להוריד מאתר האינטרנט: <http://web2.uwindsor.ca/wsgcms/Projects/JerusalemInitiative/index1pl.php?content1—Generic&filter1—48>

הר הבית / אל-חרם אל-שריף. ערפאת השיב כי הוא אינו מוסמך להגיב לבדו על ההצעות להסדר וכי עליו להתיעץ עם מנהיגי מדינות מוסלמיות אחרות. התוצאה שהסתמנה היא שכל הקדר בסוגיית ירושלים (בעיקר העיר העתיקה וסביבותיה) והמקומות הקדושים, יצטרך לקבל את ברכתן של מדינות ערביות ומוסלמיות חשובות כערב הסעודית, מצרים, ירדן, מרוקו ומדינות מוסלמיות אחרות. מבין המדינות הנזכרות, לירדן יש מעמד כפול בכל הקשור למקומות הקדושים לאסלאם בירושלים, וזאת הן מתוקף סעיף 9 ב' להסכם השלום שלה עם ישראל והן מתוקף היותה המממנת והמפעילה של עובדי הווקף בירושלים.

טענה דומה אפשר להעלות בקשר לעמדת העם היהודי מחוץ למדינת-ישראל. יהדות התפוצות מגלה עניין רב בסוגיית ירושלים, וישראל תצטרך להביא בחשבון את עמדתה (אף כי אין לעם היהודי גוף רשמי בעל השפעה, המקביל ל"ארגון הוועידה המוסלמית").

גם העולם הנוצרי על כנסיותיו ופלגיו השונים הוא בעל עניין רב בסוגיית ירושלים והמקומות הקדושים שבה. הכנסיות הנוצריות השיגו הכרה שלטונית ומשפטית בזכויותיהן במקומות מסוימים, ובהטבות שונות לרכוש ולכלי הקודש שלהן. הן ישראל והן הפלסטינים מכבדים אמנם את הזכויות הקיימות של הכנסיות הנוצריות ואת הקדר הסטאטוס-קוו העות'מאני-מנדטורי (ראה להלן) במקומות הקדושים לנצרות, ושניהם אף הצהירו בכתב ובעל-פה על מחויבותם זו בפני הוותיקן, אולם המוסדות הנוצריים הבינלאומיים אינם רוחשים אמון רב לשני הצדדים הנצים, ולכן הם מעוניינים להבטיח שכל הקדר עתידי לא יפגע לרעה באינטרסים שלהם בירושלים העתיקה. יצוין כי גם לנצרות יש קשר וזיקה היסטורית להר הבית, אולם אין כיום כל גורם נוצרי המעלה תביעות לגבי אתר זה.

2. תיאור המצב הקיים והבעיות שהוא יוצר

א. הסטאטוס-קוו הנוצרי, ההיסטורי והקיים

הסטאטוס-קוו העות'מאני אשר עוגן בצווים סולטאניים משנת 1852 ו-1853, נוגע בשבעה מקומות קדושים נוצריים בירושלים ובבית-לחם, מהם רק שניים בירושלים

העתיקה: כנסיית הקבר הקדוש ונספחיה, ודיר-אל-סולטאן שעל גג כנסיית הלנה הקדושה שבכנסיית הקבר. הצו הסולטאני מ-1852 קיבל גושפנקא בינלאומית בדיונים בפריס בתום מלחמת קרים (1856) ובהסכם ברלין (1878). הוא פירט את זכויותיהן של העדות הנוצריות השונות בחלקים השונים של כל אחד מהמקומות אליהם הוא התייחס, וקבע כי מצב זכויות החזקה, הגישה והפולחן במקומות אלה יישאר כפי שהיה בעת שניתן, ואין לעשות בו שינויים.²

סעיף 13 לכתב המנדט הבריטי על ארץ-ישראל, הטיל על בריטניה את האחריות (כלפי חבר הלאומים) לשמור על הזכויות הקיימות (existing rights) במקומות הקדושים, בבניינים ובאתרים הדתיים, ובכלל זה גם חופש הגישה וחופש הפולחן, תוך שמירה על דרישות הסדר הציבורי. בסעיף 14 של כתב המנדט נקבע כי בריטניה תקים ועדה מיוחדת באישורה של מועצת חבר הלאומים "שתחקור, תגדיר ותקבע" את התביעות השונות של הקהילות הדתיות לגבי המקומות הקדושים בארץ הקודש. הדרישה להקים את הוועדה באה מצד הוותיקן, שביקש לשנות את תנאי הסטאטוס-קוו מ-1852 לטובת הכנסייה הקתולית. אלא שהוועדה לעניין המקומות הקדושים לא הוקמה, וזאת מפאת אי-הסכמה על הרכב חבריה (הוותיקן דרש שרוב חבריה יהיו קתולים). לכן ניהלה בריטניה את המקומות הקדושים בעצמה, בעיקר בהתבסס על העיקרון של שמירת הסטאטוס-קוו העות'מאני באתרים הנוצריים והמצב הקיים באתרים האחרים. בדבר המלך במועצתו על פלשתינה (א"י) (המקומות הקדושים) משנת 1924 (שנותר עדיין בתוקף במדינת-ישראל), הוצאו "כל משפט וכל עניין הקשורים במקומות הקדושים או בבניינים הדתיים או במקומות הדתיים" מסמכות בתי המשפט.³ הבריטים עשו מאמץ לשמור על המצב הקיים במקומות הקדושים לכל הדתות, ובכלל זה על-פי הסדר הסטאטוס-קוו העות'מאני. ממשלת המנדט הכינה מדריך מפורט של הזכויות על-פי הסטאטוס-קוו, שנכתב בידי קצין המחוז ליונל קאסט – מסמך אשר השפעתו רבה עד עצם היום הזה.⁴

² אמנון רמון, "המקומות הקדושים והאגן ההיסטורי", בתוך: האגן ההיסטורי של ירושלים, בעיות וחלופות לפתרון. צוות חשיבה בראשות רות לפידות, עורך: אמנון רמון. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2007, עמ' 199-232;

Marlen Eordegian, "British and Israeli Maintenance of the Status Quo in the Holy Places of Christendom", *International Journal of Middle Eastern Studies* 35, 2003, 307-328.

³ שם.

⁴ Lionel G.A. Cust, *The Status Quo in the Holy Places*. London, 1929, Photocopied by Ariel (Jerusalem), 1980.

גם המשטר הירדני ההאשמי במזרח-ירושלים בשנים 1948-1967, שמר על הסטאטוס-קוו ההיסטורי ועל המצב הקיים בכללותו במקומות הקדושים לנצרות. אחרי יוני 1967 ראתה עצמה ישראל מופקדת על שמירת הסדר והסטאטוס-קוו הנוצרי, והפעילה כלפי המקומות הקדושים הנוצריים מדיניות של שמירה על המצב הקיים (זאת בניגוד לפעולותיה באתרי הכותל המערבי ואל-חרם אל-שריף/הר הבית – בהם חוללה שינויים מהותיים). בפרשת המחלוקת הקופטית-אתיופית במנזר דיר-אל-סולטאן, הופעלו לחצים כבדים על ממשלת-ישראל, אולם היא לא קיבלה החלטה בנושא, אף שפקידי-ממשלה היו מעורבים במגעים לא-פורמליים בין הצדדים. לפי דבר המלך כמועצתו, אין בתי המשפט בישראל רואים עצמם מוסמכים לטפל בתביעות בקשר לזכויות מהותיות במקומות הקדושים, והסמכות לכך נתונה בידי הממשלה.⁵ יתר על כן, המקומות הקדושים של העדות הנוצריות וכן רכושן הנדל"ני ומוסדותיהם החינוכיים והקהילתיים – ובכלל זה ראשי המוסדות הכנסייתיים – נהנים כיום ממעמד מיוחד המעניק להם פריבילגיות בתחום אשרות כניסה ושהייה של אנשי כמורה בארץ ופטור ממסים על מכוניות ורכוש אחר.

הסטאטוס-קוו ההיסטורי אושר בהסכם היסוד בין הפס הקדוש לישראל משנת 1993⁶ וכן בהסכם בין הפס הקדוש לאש"ף משנת 2000.⁷ הסדר עתידי בין ישראל לבין הפלסטינים יצטרך להניח את דעתן של הכנסיות המקומיות והגורמים הנוצריים הבינלאומיים, ובראשם הוותיקן, באשר לשמירת המצב הקיים במקומות הקדושים לנצרות. הסכם כזה יצטרך לכבד את מעמד אנשי הכמורה וזכויותיהם, ובכלל זה את חופש התנועה והגישה של נוצרים למקומות הקדושים ובמעברים בין השטחים שיהיו בשליטת ישראל לבין שטחי הפלסטינים. הוותיקן מעוניין בסוג כלשהו של ערבות בינלאומית להבטחת זכויות אלו, משום שאינו סומך על שני הצדדים לסכסוך.

⁵ שמואל ברקוביץ, המעמד המשפטי של המקומות הקדושים בירושלים. מכון ירושלים לחקר ישראל, 1997, עמ' 51.

⁶ הסכם היסוד בין הכס הקדוש ומדינת-ישראל ראה: *International Legal Materials*, vol. 36, 1994, p. 153.

⁷ הסכם בסיסי בין הכס הקדוש לאש"ף, ראה באתר www.palestine-info.

ג. הסטאטוס-קוו המוסלמי-יהודי במתחם אל-חרם אל-שריף/הר הבית ובכותל המערבי וסביבותיו

1) אל-חרם אל-שריף/הר הבית

המצב הקיים מאז 1967 בהר הבית/אל-חרם אל-שריף, התגבש כתוצאה ממחויבותו של השלטון הישראלי להתחשב בשלושה גורמים: חשש מהתפרצויות אלימות של הציבור המוסלמי הפלסטיני המקומי; חשש מביקורת במדינות ערביות ומוסלמיות ידידות לישראל; חשש מביקורת הקהילה הבינלאומית. המצב החדש התגבש כתוצאה ממגעים בלתי-פורמאליים ובלתי-כתובים בין נציגי רשויות ישראליות לבין הנהלת הווקף (הכפופה בעיקר לירדן).⁸ הסדרים אלה נוצרו אמנם בצל כוחה העדיף של ישראל, אולם הצד המוסלמי-פלסטיני מתייחס אליהם כאל הרע במיעוטו. הפלסטינים אינם מכירים בריבונותה של ישראל על הר הבית, אך הם מוכנים לקבל את ההסדרים הבלתי-פורמאליים כמצב-ביניים זמני.

הווקף המוסלמי הוא מוסד פלסטיני מוסלמי מקומי עם זיקה לירדן, ומאז 1994 יש לו גם זיקה בלתי-רשמית לרשות הפלסטינית. במצב שהתגבש ביוני 1967, מנהל הווקף את אתר הר הבית, שולט בשערי המתחם (למעט בשער המוגרבים), מעסיק שומרים במתחם ובשערו, קובע את המותר והאסור בתחומי ההתנהגות והלבוש, אחראי לתחזוקה השוטפת וגובה דמי-כניסה מתיירים וממבקרים לא-מוסלמים המבקשים להיכנס לכיפת הסלע ולמסגד אל-אקצא. הווקף יכול לסגור את האתר בפני מבקרים לא-מוסלמים בעתות-מתח, כפי שהיה מאוקטובר 2000 ועד אוגוסט 2003 (שאינו מצאה ישראל שעת-כושר ללחוץ לפתיחת האתר מחדש). אולם ישראל אוסרת על הווקף להניף דגלים בתחומי האתר ולבצע בו עבודות, בכפוף לתיאום עקרוני שהושג עם הרשויות הישראליות (אם כי תיאום זה הופסק מאז שנפתח המוצא הצפוני של מנהרת הכותל המערבי בספטמבר 1996, ואף קודם לכן הוא לא היה מלא).

לעומת זאת, ישראל מקיימת שליטה ביטחונית כמעטפת המתחם, ובעתות-חירום אף בתוך האתר עצמו (למשל, פיזור הפגנות אלימות המסכנות את מתפללי הכותל). ישראל יכולה להטיל הגבלות על כניסת בני-אדם לאתר על-פי גיל (בימים מתוחים היא מגבילה

⁸ יצחק רייטר, "הסטאטוס-קוו בהר הבית/אל-חרם אל-שריף תחת שלטון ישראל (1967-2000)", בתוך: יצחק רייטר (עורך), ריבונות האל והאדם: קדושה ומרכזיות פוליטית בהר הבית. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2001, עמ' 297-317.

את גיל הנכנסים ל-45 שנים ומעלה) או לתושבי ירושלים בלבד. היא מקיימת שיטור פנימי שוטף בתוך האתר ומחזיקה כוח משטרה בבניין המחכמה (לשעבר, אל-מדרסה אל-תנכזייה – מבנה דתי ששימש את בית הדין השרעי בתקופת המנדט) התפוס על-ידה ומשמש עמדת תצפית קדמית להר הבית ולכותל המערבי. ישראל מחזיקה גם במפתחות לשער המוגרבים על-מנת להבטיח גישה חופשית של מבקרים לא-מוסלמים לאתר בשעות הביקור המקובלות והמתואמות עם הווקף (ימי א-ה 08:30-11:30). בנוסף לכך, אכיפת החוק באתר נתונה להלכה בידי ישראל, אך היא ממומשת באופן חלקי ביותר. מעת לעת מבצעת ישראל, באופן חד-צדדי, עבודות-חפירה ארכיאולוגיות ומפעלי תיור במעטפת החיצונית של האתר (במנהרת הכותל, במנהרת הדורות שבמתחם הכותל ובמעלה המוגרבים) ומתכוונת לחפור מנקבת השילוח במעלה העופל. עם זאת, זכות הפולחן בתוך המתחם נמנעת מיהודים, והמשטרה אף מונעת כניסה מיהודים קיצונים המוכרים כ"עושי-צרות" בהר הבית.⁹

הבעיות העיקריות שהמצב הקיים יוצר באל-חרם אל-שריף/הר הבית:

❖ שלטונות ישראל מוטרדים מכך שבאתר מושמעים לעתים דברי הסתה נגד ישראל, מתקיימות בו הפגנות פוליטיות פלסטיניות ולעתים אף מושלכות ממנו אבנים לעבר רחבת הכותל המערבי הנמצאת לרגליו. כמו כן, מוטרדת ישראל מכך שהווקף מבצע עבודות-חפירה ומשנה את צביונו של האתר, תוך פגיעה בעתיקות מן התקופות שקדמו לכיבוש המוסלמי. בנוסף חוששים בישראל מאלימות אפשרית של גורמים יהודיים מיליטנטיים העלולים לפגוע בכיפת הסלע או במסגד אל-אקצא ולעורר תבערה גדולה.

❖ הצד המוסלמי מתנגד לסממני השליטה הישראלית באתר, כמו החזקת המפתחות לשער המוגרבים, החזקת בניין המחכמה, שיטור בתוך האתר, כניסת כוחות-ביטחון ישראלים לתוכו והגבלות שישראל מטילה על כניסת מתפללים מטעמי-ביטחון. כמו כן מתנגדים המוסלמים להגבלות שמטילה ישראל על חפירה ובנייה בחללים תת-קרקעיים של ההר, לחפירות ארכיאולוגיות או פעילות תיירותית ישראלית במעטפת החיצונית של האתר ולבניית הגשר החדש אל שער המוגרבים. המוסלמים מוטרדים גם מפעולות של גורמים יהודים לאומנים המבקשים לחדש את הפולחן היהודי

⁹ יצחק רייטר, "הר הבית בידם, הכותל בידנו", בתוך: אורה אחימאיר ויעקב בר-סימן-טוב (עורכים), 40 שנה בירושלים, יראה אור בקרוב.

באתר (שעה שהחוק הישראלי, כפי שפורש על-ידי בית המשפט העליון, אינו אוסר על כך, אבל המשטרה מונעת זאת מטעמים של שלום הציבור).

2) הכותל המערבי

הכותל המערבי, רחבת הכותל ומנהרת הכותל (כמו גם הרובע היהודי) מנוהלים ונשלטים מאז 1967 באופן בלעדי על-ידי ישראל, על-פי חוקי ישראל. הכותל המערבי הוא שריד מקיר-תמך חיצון של בית המקדש (השני), ומכאן מעמדו המיוחד בעיני היהודים. בדורות האחרונים, ובוודאי מאז המאה ה-16, החלו יהודים להתפלל במקום באופן פרטני, עד כמה שהדבר התאפשר להם על-ידי השלטונות המוסלמיים המקומיים. ביוני 1967, זמן קצר לאחר שישאל כבשה את מזרח-ירושלים, החליטה ממשלת-ישראל בשיתוף עם הרבנות הראשית, להפוך את הכותל המערבי למוקד הפולחן המרכזי של היהודים, לאחר שהרבנות הראשית קבעה כי יהודים דתיים אינם רשאים לעלות להר הבית. ישראל הרסה את שכונת המוגרבים כדי להרחיב את רחבת הכותל המערבי ולהכשירה לאירועים רבי-משתתפים. היא הפקיעה את הכותל ואת רחבת הכותל ביחד עם הרובע היהודי כולו, ורשמה את השטח כאתר לאומי ישראלי.¹⁰ בשנות ה-80 החלה חפירת מנהרת הכותל, שנועדה לחשוף את יסודות הכותל המערבי לכל אורכם במעבה האדמה, ולהפכם לאתר-תיירות עם יציאה לניה-דולורוזה (אירועי הפתיחה, ספטמבר 1996, הביאו להתנגשויות אלימות בין פלסטינים לכוחות ישראליים, לא רק בירושלים אלא גם מחוצה לה). ניהול האתר הועבר מהרשות לפיתוח המקומות הקדושים, הכפופה למשרד הדתות, לידי הקרן למורשת הכותל המערבי.

הצד הפלסטיני והמוסלמי מוחה על מה שהוא ראה כהפרה גסה של המצב הקיים במקום קדוש וכהפרת כללי המשפט הבינלאומי. יתר על כן, נטען כי בקצה רחבת הכותל היה מקום פולחן מוסלמי (זאוויית אל-מגארבה) וכי רחבת הכותל היתה שייכת להקדש (וקף) אבו-מדין. הכותל עצמו זוהה ע"י מוסלמים בשנות ה-20 של המאה ה-20, עם מקום קשירת סוסו הפלאי של הנביא מחמד – אל-בוראק. יחד עם זאת, מהתבטאויות של אישים פלסטינים ומעמדות שהשמיע יאסר ערפאת במהלך פסגת קמפ-דייוויד ולאחריה, עולה כי הפלסטינים השלימו עם העובדה שזהו מקום פולחן יהודי הנתון לשליטה יהודית. בשיחות שהתקיימו בשנת 2000, גילה הצד הפלסטיני נכונות להסכים להמשך

¹⁰ ברקוביץ, מלחמות המקומות הקדושים: המאבק על ירושלים והמקומות הקדושים בישראל, יהודה, שומרון וחבל עזה. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל והד ארצי, 2000, עמ' 111.

פולחן יהודי קבוע באתר זה ולניהולו האוטונומי, בתנאי שהריכוזות עליו תישאר בידי הפלסטינים.¹¹

בפברואר 2007 פעלה ממשלת-ישראל להריסת חלק מהסוללה המוליכה לשער המוגרבים. זאת על-מנת לבנות במקום גשר חדש שיאפשר גישה נוחה ובטוחה יותר למתחם אל-חרם אל-שריף/הר הבית למבקרים לא-מוסלמים, ובשעת הצורך גם למשטרת-ישראל. ישראל פעלה גם לפתוח באותו מקום בחפירות ארכיאולוגיות, שתוכננו להימשך כשנה. המוסלמים ראו בעבודה זו הפרה גסה של הסטאטוס-קוו בתפר החיצוני של אל-חרם אל-שריף, ומשלחת טכנית של אונסק"ו שביקרה במקום המליצה על הפסקת העבודות. גם משלחת תורכית ביקרה במקום ומסרה לממשלת ישראל המלצה דומה.

3. אופציות לפתרון סוגיית אל-חרם אל-שריף/הר הבית

א. תיאור הבעיות המקשות על השגת הסדר באל-חרם אל-שריף/ הר הבית

1) נרטיבים מתנגשים

האגוז הקשה ביותר לפיצוח בהסדר ישראלי-פלסטיני בירושלים, הוא סוגיית הר הבית/אל-חרם אל-שריף. לא רק שאתר זה נחשב בעיני היהודים למקום הקדוש להם ביותר, ובעיני המוסלמים כמקום השלישי בקדושתו להם, אלא ששני הצדדים לסכסוך רואים בו סמל מרכזי של המאבק על זהותם הלאומית והדתית ועל הלגיטימיות של קיומם וריבונותם הטריטוריאלית בארץ הקודש. מתחם זה מסמל למעשה את שורש הסכסוך בארץ-ישראל/פלסטין. לשני הצדדים מסורות ואמונות הטוענות לקדמוניותם באתר שבמחלוקת (ובארץ הקדוש בכללה) ולקשר ההיסטורי, הפיזי והמטפיזי שלהם למקום.¹² היהודים טוענים לנוכחות ולקשר היסטורי עתיק-יומין על אתר זה מאז עקידת יצחק על הר המוריה והפיכת העיר למרכז ממלכתו של דוד המלך לפני כ-3,000 שנה – קשר שלפי טענתם ואמונתם נשמר במובן הריטואלי גם בתקופות בהן נאלצו לגלות מירושלים.

¹¹ מנחם קליין, *שוברים טאבו: המנגעים להסדר קבע בירושלים 1994-2000*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2001, עמ' 51.

¹² יצחק רייטר, *מירושלים למכה ובחזרה – ההתלכדות המוסלמית סביב ירושלים*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2005, פרקים 2-4.

לעומתם טוענים המוסלמים לחזקה ולשליטה רצופה בת למעלה מ-1,300 שנה על המקום (למעט כ-90 שנות שלטון הצלבנים בירושלים). יש המוסיפים לכך מיתוס של קדמוניות ערבית בת 5,000 שנה, של עמים קדומים המזוהים כערבים (היבוסים והכנענים).

מיהו אפוא בעל הזכות? הצד הוותיק שנאלץ לגלות מארצו, או שמא הצד שהחזיק בארץ ברציפות מאז המאה השביעית לספירה? הצד היהודי מצביע על התנ"ך כ"תעודת-בעלות" על האתר. הוא טוען כי המקום הנזכר בקוראן בשם "מסג'ד אל-אקצא", אינו המקום המדובר. בשיח הציבורי היהודי-דתי והלאומי נשמעות גם טענות על קיפוח זכות היהודים באתר הקדוש להם ביותר, בעיקר בתקופה המוסלמית. יצויין כי בימי הביניים ובזמן החדש מצאו היהודים דרכים שונות כדי לבטא את זיקתם העמוקה לאתר קדוש זה: עלייה-לרגל לאתרים סביב הר הבית בימי הביניים; תפילה בצד המערבי של הר הבית לנוכח הכותל המערבי של חומת התמך החיצונית של הר הבית החל מהמאה ה-16; נוסחי תפילה יום-יומיים וטקסים וריטואלים מרכזיים ליהדות, בהם נושאים היהודים את עיניהם לירושלים ומבכים את חורבנה.

הצד היהודי טוען עוד כי ההסדרים שנקבעו בתקופה העות'מאנית למקומות הקדושים, משקפים יחסי-כוחות פוליטיים שעבר זמנם, והם מבטאים מצב בו היהודים נמצאים במעמד נחות מבחינת זכויותיהם במקומות הקדושים. עתה תובע הצד היהודי לתקן את העוול ההיסטורי שנגרם לו, על-ידי מימוש זכות הגישה והפולחן באתר הקדוש לו ביותר. יתרה מזאת, ישראל פעלה באופן חד-צדדי לקבוע בחוק את ריבונותה (ליתר דיוק את החלת המשפט, השיפוט והמנהל הישראליים) על כל חלקה המזרחי של ירושלים, ובכלל זה גם על אתר הר הבית/אל-חרם אל-שריף.

קיימת מחלוקת הלכתית בשאלה אם מותר ליהודי לעלות להר הבית אם לאו. הרבנות הראשית והפוסקים החשובים קבעו בשנת 1967 כי מפאת אי היכולת להגדיר במדויק את מקומו של המקדש במתחם, ומחמת החשש מטומאת המת, אל לו ליהודי להיכנס למתחם הקיים. יחד עם זאת, יותר ויותר רבנים במחנה הדתי-לאומי סבורים היום כי חלקים מאתר הר הבית, כמו למשל ההרחבות של הורדוס מדרום וממזרח, מותרים לגישת יהודים. גובר גם הלחץ מצד חוגים דתיים-לאומיים לאפשר ליהודים להתפלל בתוך מתחם הר הבית.

הצד הפלסטיני והמוסלמי מציג לעומת זאת את הפסוק בקוראן (1:17) בדבר מסעו של הנביא מוחמד ממכה לאל-אקצא והמסורת על עלייתו לשמיים, כקושרות את האתר

הספציפי הזה לקודשי האסלאם. הם טוענים כי מעשיה של ישראל מיוני 1967 ואילך אסורים מבחינת המשפט הבינלאומי, המגדיר את המגבלות החלות על מה שבעיניהם הוא כיבוש שטח במלחמה. מכאן, לפי טענתם, על ישראל להחזיר את המצב לקדמותו.

2) הכחשת הזיקה ההיסטורית

מאז 1967 מתקיימים אצל שני הצדדים לסכסוך תהליכים של המעטת או הכחשת הזיקה של הצד האחר לאתר הר הבית ולירושלים ההיסטורית בכללותה. תהליך זה נעשה מרכזי יותר בצד הפלסטיני והמוסלמי¹³ אך גם בצד היהודי ניתן למצוא ביטויים הממעיטים בחשיבות האתר לאסלאם.¹⁴ גורמים יהודיים באקדמיה ובציבור בכללותו, מדגישים כי ירושלים לא נזכרה בקוראן בשמה המפורש וכי היו דעות שונות באסלאם הקדום ובימי הביניים בדבר מקומו של מסגד אל-אקצא. כמו כן מדגישים גורמים אלה כי ירושלים לא היתה מרכז שלטוני מוסלמי – עניין המצביע על היעדר חשיבות בעיניהם. בצד המוסלמי, לעומת זאת, ניכרת מאז 1967 הכחשה גורפת של זיקת היהודים לירושלים בכלל ולקיומו של בית המקדש בירושלים בפרט.¹⁵ לתהליכי ההמעטה או ההכחשה הללו יש השפעה שלילית על הצדדים לסכסוך. אי-הכרה של צד אחד בחשיבות האתר לצד האחר, מחלישה את נכונותו של הצד האחר להתפשר. דוגמה ידועה למצב זה היא תגובת הציבור היהודי לתוצאות פסגת קמפ-דייוויד 2000. כידוע, בתגובה להצעתו של נשיא ארה"ב ביל קלינטון לחלק את האתר באופן אנכי (המפלס של קודש הקודשים ליהודים והמפלס המרוצף העליון למוסלמים), אמר ראש הרשות הפלסטינית, יאסר ערפאת, כי המקדש היהודי לא היה בכלל בירושלים אלא בשכם. לא רק המשלחת הישראלית בקמפ-דייוויד קיבלה את הדברים בתדהמה; גם הנשיא קלינטון הגיב על הדברים בחריפות.¹⁶ משונדעו דברי ערפאת בקרב הציבור היהודי בישראל, הגיב ציבור זה בהקשחת עמדתו ביחס לפשרה אפשרית במקומות הקדושים בירושלים. על-פי סקר דעת-קהל שנערך לאחר הפסגה, רק 9% מהיהודים שנשאלו הסכימו לשליטה פלסטינית בלעדית באתר זה.¹⁷

¹³ שם, פרק 3.

¹⁴ Hasan Silwadi, "Al-Mustashrikun al-Yahud Yuhawilun al-Tahwin min Qudsiyyat al-Quds wa- Mekanatiha fi al-Islam (The Jewish Orientalist Attempt to Belittle the Sacredness of Jerusalem and its Important Status in Islam)" on the site www.alqudsqgate.com/studies/studies7.htm. [Arabic]

¹⁵ יצחק רייטר, *מירושלים למכה ובחזרה*, פרק 3.

¹⁶ שם, עמ' 32, מצטט את שלמה בן-עמי.

¹⁷ נדב שרגאי, *הארץ*, 10.3.05.

במסגרת פתרון הסכסוך על הר הבית/אל-חרם אל-שריף, יש להקדיש תשומת-לב רבה לתהליך ההמעטה וההכחשה של זיקת האחר לאתר הקדוש. הצורך של כל אחד מן הצדדים שהצד "האחר" יכיר בזיקתו ההיסטורית לאתר, חשוב לא פחות מהשליטה הקונקרטיה במקום. עניין זה חשוב יותר לצד היהודי, שעל-פי אמונתו נחרב המקדש שהיה במקום זה, ואין יודעים היכן עמד במדויק. מכיוון שמפאת קדושתו של הר הבית לא נערכו חפירות ארכיאולוגיות באתר עצמו, גם לא נתגלה כל ממצא ארכיאולוגי מבית המקדש. מסיבה זו תובע הצד הישראלי-היהודי מן הצד הפלסטיני-מוסלמי, שיכיר לפחות בזיקתו ההיסטורית למקום.

אשר לצד המוסלמי, המתחם המדובר משמש לו מקום-תפילה מאז המאה השביעית לספירה. מבני הפולחן הניצבים על ההר נראים לעין, ועל כן אין הוא זקוק להכרה שזקוק לה הצד היהודי. אולם הוא מצפה שהצד היהודי לא ימעט לפחות בחשיבות המקום למאמינים המוסלמים.

3) הערכה שגויה של עמדת הצד האחר

קושי נוסף נעוץ בעובדה שלשני הצדדים לסכסוך – לישראל ולפלסטינים – יש הערכה מוטעית של עמדת הצד השני. נציגי הרשות הפלסטינית לשיחות שהתקיימו בשנת 2000 לא העריכו נכונה את עמדת הציבור וההנהגה בישראל לגבי הפתרונות האפשריים לבעיית האגן ההיסטורי בכלל ומתחם הר הבית/אל-חרם אל-שריף בפרט. הנציגים הפלסטינים סברו כי ברגע האמת יהיה הצד הישראלי מוכן לריבונות פלסטינית מלאה במתחם אל-חרם אל-שריף, בתמורה להכרה פלסטינית בשליטה הישראלית ברחבת הכותל המערבי וברובע היהודי. הם סברו בטעות שהר הבית אינו כה קדוש ליהודים, ושישראל משתמשת בו כקלף מיקוח כדי לקצור הישגים בנושאים אחרים שיעלו במשא ומתן (כמו חזרת הפליטים והתביעה לזכות השיבה). הערכתם זו נשענה בעיקר על הפסיקה ההלכתית האוסרת כניסת יהודים למתחם הר הבית, על המאפיינים החילוניים של המשטר בישראל ושל חלקים גדולים בחברה הישראלית ועל העובדה שישראל נמנעה מהשתלטות מלאה על הר הבית מאז 1967. הפלסטינים לא היו ערים ככל הנראה לתהליכים שעברה החברה הישראלית בדור האחרון ולהתחזקות הר הבית כסמל לאומי יהודי וישראלי.¹⁸

¹⁸ יצחק רייטר, *מירושלים למכה ובחזרה*, עמ' 127.

גם ההנהגה הישראלית לא העריכה נכונה את התהליכים שעברו על הפלסטינים ועל העולם הערבי והמוסלמי כולו בנושא ירושלים והר הבית. התביעה לריבונות ישראלית "שיוויונית" או "חלוקתית" בהר הבית, שהעלה הצד הישראלי בשיחות קמפ-דייוויד ביולי 2000, הם זוגמא לאי ההבנה של מרחב התמרון האפשרי – והאפסי כמעט – בצד הפלסטיני, לאור התהליכים שהוצגו לעיל – הפיכת הסוגיה לכלל-מוסלמית, הבניית אתוס אסלאמי קדמוני של אל-אקצא ואל-קודס והכחשת הזיקה היהודית לאתר.¹⁹

ג. האינטרסים של הצדדים בסוגיית אל-חרם אל-שריף / הר הבית

אחת הדרכים לבחון הסדר אפשרי בסוגיית הר הבית, היא ניסיון להפריד בין תביעות מפסימליות לבין אינטרסים חיוניים שעליהם אין הצדדים יכולים להתפשר. לאחר מכן יש לבחון אם ניתן לספק את תנאי המינימום של שני הצדדים.

הדרישות המרביות של הצד הפלסטיני הן החזרת שליטה מוסלמית מלאה באתר אל-חרם אל-שריף וסביבותיו, ללא התערבות כל גורם חיצוני, ובכלל זה בנושאי ביטחון ושמירת הסדר הציבורי. כמו כן תובע הצד המוסלמי שכניסתם של מוסלמים לתפילה לא תוגבל, בין אם הם תושבי ירושלים או תושבי הגדה המערבית. בנוסף, הפלסטינים מעוניינים שהסדר מדיני יקבע במפורש את ריבונותם באתר, אולם קו המינימום שלהם הוא שהסכם עתידי לא יקבע דבר השולל את ריבונותם.

בניגוד לדרישות מרביות, ניתן להעריך כי האינטרסים החיוניים ביותר של המוסלמים הם שליטה וניהול באתר, גם אם המלה "ריבונות" לא תוזכר בהסדר עתידי וגם אם גוף פיקוח בינלאומי יקבל סמכויות בעיר העתיקה. הפלסטינים אינם יכולים להסכים לפתרון בו ייאמר כי עליהם לחלוק ריבונות באל-חרם אל-שריף, אך לא כן לגבי הכותל המערבי שכבר התקבע בתודעת הפלסטינים כאתר שעתיד להישאר בידי ישראל.

מבחינת ישראל משמש הכותל המערבי זה מאות שנים תחליף ל"דבר האמיתי" – הוא הר הבית. ב-40 השנים שחלפו מאז 1967 פותח מעמדו והועצם לכדי תחליף סביר, בעיקר באמצעות הרחבתו למנהרת הכותל ולמנהרת הדורות. התביעות המוסלמיות המושמעות מן הצד היהודי הן מימוש ריבונות מלאה בהר הבית, ובכלל זה זכות-תפילה

¹⁹ שם.

ליהודים. יחד עם זאת ניתן להעריך כי תנאי המינימום של ישראל לגבי הר הבית יהיו המשך גישה חופשית במועדים מתואמים (להבדיל מזכות הפולחן שאינה ממומשת) תוך המשך ההכרה בכך שהאתר מנוהל בידי הווקף המוסלמי (הפלסטיני-ירדני); הכרה פלסטינית בזיקה ההיסטורית-דתית של היהודים לאתר; הגבלות על שינוי צביונו הפיזי של האתר ושמירה על עתיקותיו (שיוטלו על מנהלי האתר הפלסטינים-מוסלמים) וכן יכולת להבטיח את שלום המתפללים בכותל מפגיעה אפשרית מכיוון הר הבית הנישא מעליהם.

ג. חלופות להסדר בהר הבית ובכותל המערבי

בעבודת-חשיבה ישראלית שנעשתה במכון ירושלים לחקר ישראל, הוצגו חמש אופציות אפשריות לפתרון סוגיית אגן העיר העתיקה וסוגיית הר הבית:

חלופה ראשונה: ריבונות ושליטה מלאה של ישראל בכל רחבי האגן ההיסטורי;

חלופה שנייה: ריבונות ושליטה פלסטינית מלאה בכל רחבי האגן ההיסטורי;

חלופה שלישית: חלוקה טריטוריאלית בין הצדדים ופיקוח בינלאומי;

חלופה רביעית: ניהול משותף, חלוקת סמכויות בין הצדדים ו"גיבוי" בינלאומי;

חלופה חמישית: ניהול האגן ההיסטורי על-ידי גוף בינלאומי והאצלת סמכויות לשני הצדדים.

שתי החלופות הראשונות נראות בלתי-אפשריות, כל אחת מבחינתו של הצד האחר לסכסוך, ואילו החלופה הרביעית אינה מעשית לדעתי, משום שהיעדר האמון הבסיסי בין הצדדים אינו מאפשר ניהול משותף במקומות רגישים. לפיכך אציע דיון בחלופות השלישית והחמישית (כחלופה של הסדר-ביניים) ואוסיף עליהן חלופה חדשה: עיגון המצב הקיים מאז 1967 בהסדר פורמאלי.

להלן אתאר את שלוש החלופות ואת יתרונותיה וחסרונותיה של כל אחת ואחת מהן.

יודגש כי סוגיית הר הבית תוסדר במסגרת המשא והמתן על הסדר הקבע בין ישראל לבין הפלסטינים, אשר במסגרתו יידונו גם נושאים אחרים המאפשרים ביניהם תחלופה (trade off), ולא-ניתן יהיה לבודד את נושא הר הבית/אל-חרם אל-שריף ממכלול הסוגיות והנושאים האחרים.

חלופה 1: עיגון המצב הקיים מאז 1967 בהסדר פורמאלי קבוע

חלופה זו מציעה להמשיך את המצב הקיים ללא קביעה של ריבונות-על באתרי אל-חרם אל-שריף והכותל המערבי, תוך הרחבת סמכויות השליטה של הצד המוסלמי באל-חרם אל-שריף ושל הצד היהודי בכותל המערבי. בשל הבעייתיות הטמונה במושג "ריבונות"²⁰, מבוססת חלופה זו על אי-אזכורו בהסכם בין הצדדים, או לחלופין: לקבוע כי הריבונות "שייכת לאלוהים" או שהיא מושעת. חלופה זו תעגן זכות-גישה ראשית של מוסלמים, עם זכות-גישה משנית, במועדים מתואמים, של מבקרים לא-מוסלמים בהר הבית. אשר לזכות הפולחן – היא לא תותר אלא למוסלמים בלבד. אנשי הווקף יהיו מנהלי האתר, והאחריות לשיטור הפנימי, לשמירת כללי ההתנהגות והסדר הציבורי באתר, תהיה בידי הצד המוסלמי. שני הצדדים יקבעו בהסכם ביניהם את כללי ההתנהגות הנדרשים ממבקרים לא-מוסלמים, והסמכות לשפוט את מי שעברו על כללים אלה תחולק בין הצדדים לפי מוצאו של העבריין ונתיב הגישה שלו לאתר.

חלופת-משנה יכולה להוסיף מנגנון-פיקוח של צד שלישי על יישום ההסדרים ולקבוע את סמכויותיו, החל ממעקב ופיקוח ועד לבירור סכסוכים ואכיפת הסכמים והחלטות.

עיגון המצב הקיים בהסדר רשמי, יחייב לגבור על נקודות התורפה של המצב הקיים, אשר מטרידות כל אחד משני הצדדים. הוא יחייב למצוא דרך להבטיח בהסכם את האינטרסים של ישראל למנוע הסתה נגדה בדרשות יום השישי; הוא יחייב למנוע השלכת אבנים ממרומי ההר לעבר מתפללי הכותל המערבי והוא יחייב פיקוח אפקטיבי על פעולות החפירה והבנייה בתוך האתר, כדי לשמר את צביונו הפיזי. כמו כן יידרש על-פי חלופה זו הסדר שייתן מענה לנושאים המטרידים את הפלסטינים: מניעת כניסה של שוטרים וכוחות-ביטחון של ישראל למתחם אל-חרם אל-שריף; ריסון פרובוקציות של תנועות יהודיות המבקשות לחדש פולחן יהודי בהר הבית, ומניעת הגבלת גישה של מוסלמים לאתר.

עיגון ההסדרים הללו בהסכם, יחייב צמצום כלשהו של סמכויות השיפוט והביטחון של ישראל, על-מנת ליצור תנאי-מינימום לקבלתם על-ידי הצד הפלסטיני. השליטה הביטחונית הישראלית תוגבל למעטפת החיצונית של האתר, ובתוכו יפעלו שומרי הווקף

²⁰ ראה רות לפידות, "לסוגיית הריבונות", בתוך: האגן ההיסטורי של ירושלים, בעיות וחלופות לפתרון. צוות חשיבה בראשות רות לפידות, עורך: אמנון רמון. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2007, עמ' 300-292.

בלבד. שינויים אלה נועדו לייתר את הצורך בקביעת ריבונות, וליתר-דיוק: לא ליצור תחושה של חדירה גסה מדי של סמכויות ריבוניות של ישראל. עבודות בינוי, הריסה או חפירה, תחייבנה הסכמת שני הצדדים, כפי שהדברים התנהלו מאז 1967 ועד 1996, ובמידה מסוימת מתקיימים אף היום.

יתרונות חלופה 1:

❖ פגיעה מינימאלית בסמכויות הצדדים, כפי שהורגלו להן במשך ארבעת העשורים האחרונים.

חסרונות חלופה 1:

❖ אין מענה לדרישת הפלסטינים לריבונות בלעדית על אל-חרם אל-שריף;
❖ היעדר מנגנון-פיקוח שיחייב את הצדדים לקיים את התחייבויותיהם על-פי ההסכם, אלא בחלופת-משנה הכוללת מנגנון כזה, ובמקרה זה מתקרבת חלופה זו עד מאוד לחלופה 3 דלהלן.

חלופה 2: חלוקה טריטוריאלית בין הצדדים. ופיקוח בינלאומי

חלוקה טריטוריאלית של שליטה באגן ההיסטורי היא פתרון הנובע מן הצורך של שני הצדדים לקיים שליטה אפקטיבית ובלעדית באתרים החשובים להם ביותר: הר הבית/ אל-חרם אל-שריף למוסלמים, והכותל המערבי והרובע היהודי ליהודים.

חלוקת ריבונות בעיר העתיקה על-פי מפתח טריטוריאלי לאומי, יכולה להתבצע בשני אופנים: האחד על-ידי הפרדה כוללת של גבול בינלאומי בין ישראל למדינת פלסטין העתיקה; השני, חלוקת סמכויות ריבוניות באופן גיאוגרפי ולאומי, תוך שמירה על העיר העתיקה כמרחב פתוח לכול, בעוד שהפיקוח על הכניסה בשערי העיר העתיקה יופקד בידי מנגנון בינלאומי. בחלופה זו יהיו לכל אחד משני הצדדים סמכויות מלאות בתחום שבריבונותו, בכפוף למספר מצומצם של הגבלות שיפורטו להלן.

החלוקה האפשרית הנתפסת כמרבית בעיני הפלסטינים וכמזערית בעיני הישראלים, היא שהכותל המערבי ורחבת הכותל, הרובע היהודי ושער האשפות ו/או שער-ציון, כולל כביש האפיפיור המהפרי עם מערב-ירושלים, יהיו בריבונות יהודית. שאר אזורי העיר העתיקה יהיו בריבונות פלסטינית, כולל מבנים בחזקה או בבעלות יהודית הנמצאים

ברבעים שייוותרו בריבונות פלסטינית (סוגיית הבעלות תידון בנפרד, כחלק מבעיות הרכוש הכרוכות בהסדר).

חרף חלוקת הריבונות המוצעת, יישארו על-פי אופציה זו על כנם סידורי הביקור של לא-מוסלמים במתחם הר הבית/אל-חרם אל-שריף ויובטחו על-ידי מנגנון-פיקוח בינלאומי. גוף הפיקוח הבינלאומי גם ידאג לכך שהפלסטינים לא יבצעו באופן חד-צדדי עבודות בנייה והריסה בהר הבית, ושישראל לא תעשה כן ברחבת הכותל המערבי.

על הצד הפלסטיני יוטלו הגבלות בתחומים מוגדרים הקשורים להר הבית, להבטחת האינטרסים של ישראל, ועל הצד הישראלי יוטלו מגבלות הקשורות בעיקר לחפירות ופעולות באזור הכותל ומנהרת הכותל. עבודות בהר הבית או בכותל המערבי יבוצעו אך ורק בהסכמת שני הצדדים. בהיעדר הסכמה בין הצדדים, יכריע ראש מנגנון הפיקוח הבינלאומי. הריבונות של כל אחד מן הצדדים תכלול גם סמכות שיפוט.

בין ההגבלות האפשריות על הצד הפלסטיני, יהיו סגירת הגישה לקטע מצומצם ברחבת הר הבית, ממנו אפשרית השלכת אבנים לעבר רחבת הכותל המערבי; הבטחת גישה חופשית למבקרים ולתיירים לא-מוסלמים (ללא תפילה או טקס דתי) ולאזרחים מוסלמים ישראלים (ללא הגבלה מיוחדת). הגישה להר הבית תתאפשר במועדים ובהסדרי-כניסה מוסכמים (ללא כל תשלום ברחבת הר הבית ובתשלום סביר למבקרים בכיפת הסלע, במסגד אל-אקצא ובמוזיאון האסלאמי, תוך שמירה על לבוש צנוע והתנהגות ראויה); שמירת הצביון הקיים בהר ואיסור עבודות הריסה, בנייה או חפירות שאינן מוסכמות על דעת הצדדים, למעט שיפוצים ותחזוקה שוטפת שיוסכמו בין הצדדים.

יתרונות חלופה 2:

- ❖ גבול חד וברור של ריבונות, המבוסס על העובדה של ישראל אין ממילא ריבונות אפקטיבית ומלאה בהר הבית, וזכות הפולחן של יהודים אינה ממומשת על-ידי ישראל אפילו כעת;
- ❖ פתרון המונע חיכוכים וסכסוכים, קל לאכיפה ולשמירת יציבות ההסכם.

חסרונות חלופה 2:

- ❖ נדרשת פשרה גדולה משני הצדדים, אשר ספק אם ההנהגות הפוליטיות הפלסטינית והישראלית יכולות לגייס לה הסכמה ציבורית רחבה, כל אחת בקהילתה. באופציה זו הפלסטינים נדרשים לוותר על חלק משמעותי מן העיר העתיקה, ובכלל זה על

רחבת הכותל המערבי הגובלת באל-חרם אל-שריף והנחשבת מקום קדוש גם מבחינה מוסלמית. הישראלים, לעומת זאת, נדרשים לוותר על ריבונות במתחם הר הבית, שהוא המקום הקדוש ביותר ליהודים, בעוד שהם לא יוכלו להבטיח כי זכות הגישה שתובטח להם בהסכם אכן תמומש בפועל.

חלופה 3: ניהול על-ידי צד שלישי לתקופת-ביניים שניתן לחדשה

שני הצדדים – ישראל והפלסטינים – יסמיכו צד שלישי (גוף בינלאומי) לנהל מטעמם את אל-חרם אל-שריף/הר הבית ואת הכותל המערבי לתקופת-ביניים של 20 שנה, שבסופה ינהלו הצדדים משא ומתן על הסדר-קבע. היה והצדדים לא יצליחו להגיע להסדר-קבע, יוארך המצב הזמני בעשר שנים נוספות וכן הלאה, עד שיגיעו ביניהם להסדר של קבע. הגוף הבינלאומי יפעיל את סמכויותיו על-פי ההסכם הדו-צדדי שנחתם בין הצדדים ועל-פי כללי המשפט הבינלאומי. כאמור לעיל, רצוי שהצדדים יתוו את חובות הגוף הבינלאומי בצורה מפורטת בהסכם דו-צדדי ביניהם, או במסמכי ההקמה של גוף זה. האפשרות למסור סמכויות בירושלים לגורם בינלאומי עלתה בתכנית החלוקה של האו"ם בשנת 1947, אולם לא יצאה אל הפועל.²¹ חלופה זו משמעותה סוג מסוים של משטר בינלאומי לתקופה קצובה אשר תוארך מעת לעת, כל עוד הצדדים לא הגיעו ביניהם להסכם של קבע.

הגוף השלישי יהיה גוף בינלאומי שהרכבו וסמכויותיו המפורטות יוסכמו בין הצדדים. יחד עם זאת, חשוב ביותר שישותפו בו נציגים של מדינות מוסלמיות מתונות (בין השאר על-מנת לחסוך טענה בדבר מסירת סמכויות-שליטה לגורם לא-מוסלמי). הגוף הבינלאומי יוסמך לנהל את האתרים, אך יפעל להאציל את סמכויותיו כך שאל-חרם אל-שריף/הר הבית ינוהל על-ידי הווקף המוסלמי, והכותל המערבי (ובכללו הרחבה ומנהרת הכותל) ינוהל על-ידי רשות יהודית ישראלית. לגוף הבינלאומי יוקנו סמכויות נרחבות ביותר: (א) הסדרי מעקב ובקרה (monitoring), שמטרתם לבחון מי מן הצדדים מבצע או מפר את הוראות ההסדר; (ב) הוצאה-לפועל (implementation) של הסדרים

²¹ משה הירש ודבורה האוסן-כוריאל, בהנחיית רות לפידות, *ירושלים לאן*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 1994, עמ' 33-41.

מסוימים שהוסכמו על הצדדים; (ג) הפעלת אמצעי-אכיפה (coercion) על-ידי אנשי הכוח האוכף את ההסכמים נגד צד המפר את הוראות ההסדר.²²

בכלל סמכויות הגוף הבינלאומי יהיו: שיפוט; בירור וחקירת סכסוכים וטענות על הפרת תנאי ההסכם בסוגיה זו; שיטור ואכיפה; ביטחון-על (הגנה מפני טרור ופעולה מזוינת) ושמירת הסדר הציבורי, מעקב ופיקוח והענשת עבריינים. עם זאת, הוא ישתדל לעשות שימוש מינימאלי בסמכויותיו ולהאציל סמכויות ניהול לצדדים כאמור לעיל (כולל שיטור ושיפוט בגין עבירות קלות). התפקיד הניהולי החשוב ביותר של הגוף הבינלאומי יהיה בתחום הביטחוני, והוא ימנע מלהתערב בקיום סדרי הפולחן והמנהל השוטף בהר הבית ובכותל המערבי. אולם במקרה שהצדדים לא יעמדו בהתחייבויות ובמגבלות שנטלו עליהם, יהיה הגורם הבינלאומי מוסמך ליטול לעצמו את תפקיד הניהול וההפעלה של המתחם, עד שהמצב יושב על כנו וייווצרו התנאים להפעלתו של ההסכם מחדש.

הגוף הבינלאומי יבטיח את ביצוע הוראות ההסכם הנוגעות לנושאים הבאים: חופש הגישה וקביעת סדרי הכניסה של מבקרים לא-מוסלמים באל-חרם אל-שריף; חופש הפולחן המוסלמי באל-חרם אל-שריף וחופש הפולחן היהודי בכותל המערבי; איסור על עבודות חפירה, בנייה, הריסה וכו' באופן חד-צדדי; איסור שינוי צביון המקום או ניסיון להציג בו סממנים של ריבונות לאומית; שמירת הסדר הציבורי והביטחון ואיסור פעילות פוליטית, ובכלל זה הסתה מכל סוג שהוא.

יתרונות חלופה 3:

- ❖ הסכם זמני לתקופת-ביניים יחליש את ההתנגדות הציבורית בשני הצדדים בנימוק שההנהגה הפוליטית ויתרה על ריבונות;
- ❖ גוף בינלאומי חזק ימנע סכסוכים ויערוב ליציבות ההסכם בסוגיה רגישה ביותר;
- ❖ האינטרסים המינימאליים של שני הצדדים ימומשו, בתנאי שיכבדו את המגבלות שייטלו על עצמם;
- ❖ חלופה זו אינה אופטימאלית, אלא בבחינת ברירת-מחדל למקרה ששתי החלופות הראשונות לא יהיו בנות-השגה.

²² על הגוף הבינלאומי ואפשרויות שונות, ראה משה הירש ושמרית גולן, "מעורבות בינלאומית באגן ההיסטורי: מאפיינים וחלופות עיקריות" בתוך: האגן ההיסטורי של ירושלים, בעיות וחלופות לפתרונן. צוות חשיבה בראשות רות לפידות, עורך: אמנון רמון. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2007, עמ' 110-88.

חסרונות חלופה 3:

- ❖ רתיעה בסיסית של שני הצדדים מבינאום ומאבדן שליטה;
- ❖ קושי בקביעת הגוף הבינלאומי, בשל הקושי למצוא גוף שהרכבו יהא נטול-פניות בסוגיה כה רגישה.

4. בעיות שהסדר עתידי במקומות הקדושים צריך להתייחס אליהן

א. ריבוי המקומות הקדושים ומעמדם

העיר העתיקה בירושלים רוחשת מקומות הנחשבים קדושים בעיני כל אחת מקבוצות המאמינים של בני שלוש הדתות המונותאיסטיות. הן על-פי מפה מנדטורית והן על-פי רשימות המצויות בידי ראשי מוסדות הדת יש בעיר העתיקה למעלה מ-300 מקומות קדושים, ובכללם גם מוסדות-דת. הבעיה המרכזית הקשורה למקומות אלה היא שאין הגדרה חדה וממצה של מקום קדוש, לא בטקסטים הדתיים ולא בדין הבינלאומי והישראלי. חסרונה של עובדה זו בולט בכך שהמוסדות הדתיים נוטים להפוך כל מקום שבו הם פועלים למקום קדוש ולתבוע לגביו זכויות שונות, וכך מתרחב "המרחב הקדוש" ומצטמצם המרחב הכללי בעיר העתיקה. בעיה נוספת היא העובדה שחלק גדול מהמקומות הנחשבים כיום לקדושים הם למעשה מקומות בעלי ערך היסטורי ואינם משמשים עוד לפולחן. השאלה המתעוררת היא אם יש להתייחס אליהם כאל מקום קדוש או נכס תרבותי או אתר היסטורי? בנוסף, מקומות הנחשבים קדושים ומוסדות-דת זוכים להקלות-מס ולחסינות מסוימת לבכירים בסגל הכמורה. סוגיות אלו מצדיקות מיון המקומות הקדושים והמקומות שיש להם זיקה למוסדות-דת, באופן שיתאים את תחולת הזכויות במקומות אלה לפי רמת חשיבותם הפולחנית. מיון כזה הוצע בעבר על-ידי שלושה חוקרים: יהודי ישראלי, נוצרייה ארמנית ומוסלמי פלסטיני,²³ ולאחרונה הוצע מיון אחר על-ידי חוקר ממכון ירושלים לחקר ישראל.²⁴

²³ Yitzhak Reiter, M. Eordegian and M. Abu Khallaf, "Between Divine and Human: The Complexity of Holy Places in Jerusalem" (with) in Moshe Maoz and S. Nusseibeh (eds.). *Jerusalem: Points of Friction - And Beyond*. The Hague, London and Boston: Kluwer Law International, 2000. pp. 95-153.

²⁴ אמנון רמון, "המקומות הקדושים והאגן ההיסטורי", בתוך: האגן ההיסטורי של ירושלים, בעיות וחלופות למתרוקן. צוות חשיבה בראשות רות לפידות, עורך: אמנון רמון. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2007, עמ' 199-232.

מן הראוי שהסדר עתידי יקבע רשימה מצומצמת של מקומות קדושים ויבחין בינם לבין מקומות ומוסדות דתיים שאין להם מעמד של קדושה. כמו כן ראוי שהקדר עתידי יפרט רשימה של מוסדות-דת ומקומות קדושים על-פי דירוג, וכל דרגה תקבע בבירור מהן החובות והזכויות הנוגעות למקומות קדושים בכל אחת מן הדרגות, מן הבחינות הבאות: המחזיקים והמנהלים; זכות הגישה; זכות הפולחן; כללי ההתנהגות; מעמד אנשי הדת וזכויותיהם בתחום המסים.

הגנה על מקומות קדושים – במדינות רבות זוכים המקומות הקדושים להגנת רשויות המדינה, וכך גם על-פי החוק בישראל. חוק השמירה על המקומות הקדושים, תשכ"ז-1967, מבטיח חופש גישה למקומות הקדושים, אוסר חילול הקדושה או פגיעה אחרת במקום, ואוסר פגיעה ברגשות המאמינים.²⁵

מעמד הכמורה ואנשי הדת במקומות הקדושים – המנהג המקומי שהיה פועל-יוצא של הסטאטוס-קוו במקומות הקדושים לנצרות, נתן מעמד מיוחד למשרתים בקודש במוסדות הכנסיות החשובות. מעמד זה לא היה מעוגן בחקיקה ואין לו מקבילה אצל היהודים או המוסלמים. הוא מבטא כבוד לראשי הכנסיות בטקסים רשמיים של המדינה ומבטא במתן היתרים לאשרות-כניסה ושהייה בישראל ובפטור ממסים שונים, כמו מכס על מכוניות של ראשי הכמורה, ועוד.

תשלום מסים ומכסים – על-פי הנוהג הקיים בעיר העתיקה, מקבלים מקומות קדושים ומוסדות דתיים פטור ממסים שונים. אבל מפטור זה נהנים גם מוסדות-דת על נכסים מניבי הכנסות נאות, כגון אכסניות, בתי-מלון ועסקים אחרים, שמן הראוי היה לגבות מהם מס. סוגיה זו נמצאת בדיון מתמשך בין שלטונות ישראל לבין נציגי הכס הקדוש.

דמי-כניסה למקומות קדושים – עד ה-28 בספטמבר 2000, מועד ביקורו ההפגנתי של אריאל שרון בהר הבית, נהג הווקף לאפשר לתיירים לא-מוסלמים לבקר בכיפת הסלע ובמבנה מסגד אל-אקצא בלא תשלום. נוהג זה הופסק והווקף אינו מאפשר כיום לבקר במבנים אלה מחשש שגורמים קיצוניים ינצלו את הביקור כדי לחבל במבנים. בעבר שימשו הכנסות הווקף מדמי הכניסה, למימון אחזקת האתר ולתשלום שכר עובדי הווקף. נוהג זה לא שרר במקומות קדושים אחרים בעיר העתיקה. יש לבחון את השאלה ברמה העקרונית. יש יתרון בגביית דמי-כניסה ממבקרים, בכך שהם מסייעים לממן תחזוקה נאותה של מבני הדת ומוסדותיה.

²⁵ ספר החוקים, תשכ"ז, עמ' 75.

ב. עלייה-לרגל

ירושלים העתיקה היא אתר עלייה-לרגל של מאמיני שלוש הדתות המונותאיסטיות. אם וכאשר ייחתם הסכם-שלום בין ישראל לבין הפלסטינים, צפויה הצליינות לגבור באופן משמעותי. בנוסף, עיר קדושה כמו ירושלים יכולה לשמש מנוף כלכלי בזכות הפוטנציאל התיירותי שלה. שגשוג כלכלי יכול לקדם את ההבנה והשלום בין שני העמים ובין הקהילות הדתיות השונות החיות בעיר.

אחד האתגרים העומדים בפני הסדר עתידי הוא הנהגת סידורים להבטחת שלום הנכנסים בשערי העיר העתיקה ותיאום מספרי העולים-לרגל ומסלולי הגישה שלהם, כך שלא ייווצר עומס-יתר ויימנעו חיכוכים מיותרים בין בני הדתות השונות. מוצע כי הסכם עתידי יקבע שהצדדים יעודדו עלייה-לרגל ותיירות, ושיוקם גוף בין-דתי מתאם שיקבע מכסות-ביקור, זמני-ביקור ומסלולי עלייה-לרגל שימנעו חיכוך מיותר או התנגשות בין קבוצות המבקרים והקהילות הדתיות השונות.

ג. נקודות-חיכוך

בעיה נוספת שמומלץ לפתור במסגרת הסדר עתידי, היא פעולות חד-צדדיות לשינוי הצביון הפיזי או האנושי בסמיכות למקומות הקדושים. פעולות כאלו מעוררות מטבען תסיסה בקרב בני קהילות אחרות. לדוגמא, רכישת בתים על-ידי עמותות אלעד ועטרת-כוהנים בלב אזורי-מגורים של מוסלמים ונוצרים והקמת בתי-כנסת ו"כוללים" חדשים במבנים אלה. דוגמא אחרת היא ביצוע חפירות ארכיאולוגיות בסביבות אל-חרם אל-שריף/הר הבית.

ד. תחולה גיאוגרפית של ההסכם

נייר זה עוסק בהסדר אפשרי במקומות הקדושים בירושלים העתיקה, אולם חלק מהכללים הנוגעים לעיר העתיקה רלבנטיים גם לאזור הסובב אותה, בו פזורים עוד מקומות קדושים חשובים ובהם עיר דוד, הר הזיתים, נחל קדרון, הר ציון, מערות וציוני קברים קדושים בשכונת באב אל-סאהרה ושיח-גיראח.

5. הצעות נוספות לשיפור היחסים הבין-קהילתיים והבין-דתיים

א. הקמת מוסדות לטיפוח מורשת הדתות והקהילות השונות בירושלים העתיקה

לירושלים היסטוריה ארוכה ומגוונת. אתריה העתיקים מבטאים את הציביליזציות השונות שידעה הארץ הקדושה, ובכך טמון יופייה וייחודה של העיר. מורשת ארוכה ומגוונת זו, ראויה לטיפוח משלוש סיבות: הראשונה היא אקדמית ותרבותית – העמקה והפצת הידע לטובת הכלל; השנייה היא חינוך הציבור לפלורליזם תרבותי ולהיכרות הדדית של כל הקבוצות שיש להן זיקה היסטורית ונוכחית לעיר העתיקה, וזאת במטרה לקרב בין הקהילות השונות; השלישית, לקידום התיירות בעיר העתיקה, מה שייצור אינטרס משותף לבני כל הדתות והגורמים לשמור על יציבות ההסדר. עניין תרבותי משותף ניתן לקדם גם בהחלטה על רשימת אתרים היסטוריים שכל הצדדים יפעלו לשמורם. כיום מקיים כל אחד מהצדדים הלאומיים הפועלים בעיר העתיקה מוסדות-תרבות נפרדים המציגים בעיקר את המורשת ההיסטורית שלו. כך, למשל, מציג המוזיאון האסלאמי באל-חרם אל-שריף את ההיסטוריה האסלאמית מאז המאה השביעית ואין בו פריטים המציגים תרבויות אחרות שהתקיימו בעיר. מאידך-גיסא, אתר מורשת הכותל המערבי, אתר "שרשרת הדורות" ומרכז דוידסון, מציגים בעיקר את ההיסטוריה היהודית של ירושלים (אם כי במרכז דוידסון מתוכננת גם תצוגה על התקופה המוסלמית). כך עושים גם מוזיאונים שונים הנמצאים ברובע היהודי. המיצג במוזיאון מצודת-דוד הוא פלורליסטי יותר, אך גם הוא מדגיש את ההיבט היהודי. הצד הישראלי פיתח נרטיב ירושלמי משלו, המתחיל את ההיסטוריה של העיר לפני 3,000 שנה – עם הפיכתה לבירת דוד המלך. הצד הפלסטיני, כהתרסה, פיתח נרטיב קדמוני משלו, המציין 5,000 שנה לעיר היבוסית הקדומה בירושלים, והיבוסים מוגדרים בו כשבטים ערביים.²⁶

כאמור לעיל, אחת הבעיות העיקריות המקשות על דו-קיום בין-דתי בירושלים, היא הנטייה שהתפתחה ב-40 השנים שעברו מאז הכיבוש הישראלי, להתכחש לזיקה של צדדים אחרים למקומות הקדושים להם ולירושלים ההיסטורית בכלל. הכחשת הזיקה של הצד האחר לעיר העתיקה ולאתריה ההיסטוריים והקדושים, מקשה על החיים

²⁶ יצחק רייטר, מירושלים למכה ובחזרה – ההתלכדות המוסלמית סביב ירושלים. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, 2005.

בצוותא בעיר העתיקה. לעומת זאת, היכרות עם הנרטיב ועם המסורות והאמונות של הצד האחר, עשויה להקל על דו-קיום שכזה.

מוצע בזאת להקים בירושלים מוסדות-מורשת אשר ייתנו לעיר ממד היסטורי מכליל מהתקופה הקדמונית ועד ימינו אלה. מדובר במוזיאונים, מיצגים ויזואליים כמו סרטים, מרכזי-מידע ממוחשבים וספריות. חשוב ביותר להקים מוזיאון בין-דתי בסמוך להר הבית, לכותל המערבי ולכנסיית הקבר, ולהציג בו ממצאים מתקופת בית ראשון ובית שני, מהתקופות הנוצריות – הביזנטית והצלבנית – ומהתקופה המוסלמית. מוסד כזה יציג מידע על אמונות ומנהגים של שלוש הדתות האברהמיות, בנוסף למידע היסטורי וארכיאולוגי.

מטרתו של מוסד-מורשת שכזה היא לתת לגיטימציה למסורת ולנרטיב של כולם. היכרות עם המסורות והסיפורים של הצדדים האחרים, תעמיק את הדו-קיום בין תרבויות, קהילות ולאומים שונים בעיר העתיקה ותטפח ביניהם סובלנות וכבוד הדדי.

ב. הקמת מועצה בין-דתית מייעצת – כמנגנון תיאום, ריכוך ומניעת סכסוכים על רקע דתי

בכל אחת משלוש החלופות שהוצגו לעיל – בין אם העיר העתיקה תישאר יחידת-ניהול משפטית אחת או תחולק – יהיה צורך בגוף שיתאם בין הצדדים, ובעיקר שישבו בו נציגי המוסדות הדתיים של יהודים, נוצרים ומוסלמים. גוף כזה יוכל לכלול נציגים פוליטיים לצד אנשי-דת, אולם חשוב שהגורמים הדתיים השונים יהיו חברים בו. עוד חשוב שישבו בו נציגי המוסדות הדתיים העולמיים, כמו הוותיקן וארגון הוועידה המוסלמית.

תפקידו של הגוף המשותף יהיה להחליף מידע בקביעות, במטרה למנוע סכסוכים על רקע דתי או אחר, ולכשיפרוץ משבר יהיה עליו לישב את הסכסוך בדרכי-שלום. גוף כזה יוכל לקדם גם משא ומתן בנושאי-מחלוקת קבועים או חדשים שהזמן יגרום.

הצורך בהשתתפות ראשי המוסדות הדתיים בגוף מתאם, נובע משני טעמים: האחד הוא המגע הכמעט פיזי הקיים בעיר העתיקה בין המקומות הקדושים לדתות השונות והעובדה שחלקם של המבקרים במקומות הקדושים נפגשים באותה דרך. גוף בין-דתי מתאם, יכול לצפות אירועים ולמנוע מראש חיכוכים מיותרים וסכסוכים על רקע דתי

מובהק. למשל, אם תהלוכות דתיות של עדות דתיות שונות מתקיימות באותו יום ונעות במסלול זהה – קיימת סכנה להתלקחות אלימה אם ייפגשו בדרך. כך למשל, תהלוכות הייסורים הנוצרית בפסחא מתקיימת בעת ובעונה אחת עם העלייה-לרגל של יהודים בפסח, והיא עלולה להצטלב גם עם חג או טקס מוסלמי. הטעם השני הוא שגוף בין-דתי מתאם יכול לקדם הבנה ודו-קיום בין הקהילות השונות. הוא יכול לשמש גם גוף הולם לבירור סכסוכים על רקע דתי או אתני.

הבעיה בהקמת גוף בין-דתי נעוצה בכך שגורמים דתיים נחשבים בדרך-כלל לבעלי עמדות קיצוניות בקרב קהילותיהם, ואנשי-דת מתונים אינם יכולים לעמוד תמיד בפני הלחץ של הסקטורים הדתיים הרדיקליים בקהילותיהם. מסיבה זו יש סבורים כי עדיף להרחיק את אנשי הדת מתפקידים בעלי אופי מדיני בהסדרים עתידיים בירושלים, ולהפקיד אחריות שלטונית רק בידי גורמים פוליטיים, שהם חילוניים ברובם.

בעיה שנייה היא הפיצול הפנימי בכל אחת משלוש הדתות, בעיקר בצד הנוצרי. פיצול זה מקשה על קביעת נציגים מתאימים למועצה בין-דתית, ולחלופין הוא יכול להביא למינוי מספר נציגים לכל דת, באופן שישקף את הזרמים המרכזיים בה. במקרה כזה יתעורר בצד היהודי ויכוח פנימי בין הזרם המרכזי – האורתודוקסי – לבין הזרמים האחרים שאינם מקובלים על זרם זה. בצד המוסלמי יתעורר ויכוח בין החמאס הרדיקלי לבין המנגנון הדתי של הווקף, המתון ממנו.

6. סיכום הבעיות הכרוכות במקומות קדושים בירושלים, שהסכם עתידי לגבי העיר העתיקה צריך לתת להן מענה

הסכם בין ישראל לבין הפלסטינים בגיבוי בינלאומי, צריך שייתן מענה לשורה של סוגיות:

- ❖ קביעת זהות הגורם השולט (ובכללה בעלות, ניהול ואחזקה) במקומות הקדושים המרכזיים;
- ❖ קביעת סידורים שיבטיחו את חופש הגישה למקומות הקדושים ואת חופש הפולחן של בני הדת המחזיקה במקום;

- ❖ קביעת גוף בעל מעמד בינלאומי לפיקוח ולמעקב על יישום ההסדרים;
- ❖ קביעת מנגנון או גוף לבירור ולהכרעה בסכסוכים;
- ❖ הקמת גוף לתיאום בין-דתי, שבין תפקידיו למנוע חיכוכים והתנגשויות במקומות הקדושים ליותר מדת אחת, ולתאם מועדים ומסלולי עלייה-לרגל ופולחן אחר, באופן שימנע חיכוכים;
- ❖ קביעת הגורם האחראי על הביטחון, על השיטור ועל שמירת הסדר הציבורי, וקביעת סמכויותיו של אותו גורם;
- ❖ קביעת מגבלות לפעולות חד-צדדיות בתחום השמירה על הצביון הפיזי של המקומות הקדושים ובתחומי העתיקות, החפירות, הבנייה והתחזוקה;
- ❖ מיון המקומות הקדושים והמוסדות הדתיים בעיר העתיקה לקטגוריות שונות של מעמד וזכויות, וקביעת המעמד והזכויות של אנשי-דת בכירים ושל מוסדות הדת והמקומות הקדושים;
- ❖ הקמת מוסדות לטיפול בהכרה במורשת הדתית והתרבותית של כל הקהילות הדתיות בירושלים.

סוגיית ניהול המקומות הקדושים בירושלים תלויה כאבן-רחיים על צווארם של הישראלים והפלסטינים הנושאים ונותנים לקראת הסדר-שלום עתידי. המחבר מציג שלוש אפשרויות לפתרון הסוגיה ומתמקד בהצעה לנהל את המקומות הקדושים על-ידי צד שלישי לתקופת-כיניים הניתנת לחידוש; תוך האצלת סמכויות למוסדות הדתיים לנהל את המקומות שבניהולם כיום. זאת בכפוף למספר הגבלות שיוטלו על הצדדים וימנעו מהם לבצע שינויים חד-צדדיים. בנוסף מציע המחבר להקים מוסדות לטיפול מורשת הדתות והקהילות השונות בירושלים העתיקה. החיבור פותח בתיאור המצב הקיים והבעיות שהוא יוצר, בעיקר בסוגיית הר-הבית/אל-חרם אל-שריף והכותל המערבי. לסיום מובאת סקירת הנושאים שהסדר עתידי במקומות הקדושים אמור להתייחס אליהן.

ד"ר יצחק רייטר הוא מרצה בכיר בתחום לימודי האסלאם והמזה"ת ומדע המדינה במכללה האקדמית אשקלון ומלמד בתכנית לתואר שני בחקר-סכסוכים באוניברסיטה העברית. הוא עמית מחקר בכיר במכון ירושלים לחקר ישראל ובמכון טרומן. ספרו *Jerusalem and Its Role in Islamic Solidarity* יצא לאור ביוני 2008 בהוצאת Palgrave Macmillan בשיתוף מכון ירושלים לחקר ישראל.

מכון ירושלים לחקר ישראל (נוסד ב-1978) הוא מוסד אקדמי עצמאי ללא כוונת רווח. מחקרי המכון מרגישים היבטים יישומיים והמלצות לגיבוש מדיניות. אשכולות המחקר העיקריים של המכון הם: מחקרי ירושלים, ישראלים ופלסטינים - ניהול הסכסוך, מדיניות סביבתית ומדיניות חברתית וכלכלית.

איורי העטיפה - בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, מפעל הדיגיטציה ע"ש משפחת שפל, אוסף המפות ע"ש ערן לאור ופרויקט ערים היסטוריות, המחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.